

SZÁMŰZETÉSBE SZÜLETNI MIKES ÉS A MAGYAR IRODALMI EMIGRÁCIÓK

Hites Sándor

PhD, tudományos főmunkatárs,
MTA Irodalomtudományi Intézet
shaamster@gmail.com

Az 1848–49-es forradalom bukása után sokan kerestek száműzetésben menedéket. Az erdélyi születésű regényíró, Jósika Miklós feleségével, Podmaniczky Júliával Brüsszelbe menekült, s 1864-ig itt, majd Jósika 1865-ben bekövetkezett haláláig Drezdában éltek. 1862 nyarán Brüsszelben bérelt lakásból saját házba költöztek, amit Jósika odahaza, neve elrejtésével megjelent műveinek és felesége csipkeüzletének jövedelméből vásároltak. Az ez év június elsején barátjának, az egyesült államokbeli Davenportban szintén emigrációban élő Fejérváry Miklósnak írott levelét Jósika a következőképpen kezdi: „*Miként látod, még e leveletem régi sátoromban írtam, hol a török közmondás szerint még egy pár kenyérem van letéve*” (Jósika, 1988, 357.).

Jósika brüsszeli leveleit általában is átszővik a szarkasztikus utalások, gyakran élcelődik a szálláshely képzetével, lakását wigwamként emlegeti, nyilván azzal összefüggésben, hogy Észak-Amerikában élő barátal levelez. A fenti, sátort emlegető mondat viszont Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* egyik legmegindítóbb, számos levélben (7, 16, 19, 32, 157) visszatérő képével cseng egybe arról, hogy Isten mindenki számára bizonyos mennyiség-

ű kenyéret helyezett el bizonyos helyeken, és amíg az tart, ott kell maradni. Levelezésében Jósika sehol nem említi Mikes nevét, és 1847-ben elkezdett, emigrációban befejezett, 1861-ben megjelent, Rákóczi-ról írott regényében sem szerepelteti. Mégis, a kenyér képe a fenti levélben olyan közvetlenül látszik utalni Mikesre, hogy feltételezhető, Jósika a jellegzetes emigráns dilemma – menni vagy maradni (erről Mikes kapcsán lásd: Bene, 2007) – taglalásakor tudatosan utal a *Törökországi levelekre*. A feltételezést erősítheti, hogy a mű Toldy Ferenc új kiadásában az előző évben, 1861-ben jelent meg annál a Heckenast Gusztávnál, aki Jósika kiadója is volt, akkor már negyedszázada.

Eltételezve attól, hogy Jósika valószínűleg Mikestől vette át a kenyér metaforát az emigrációs létállapot leírásához, az egybeesés, a tudatos vagy akaratlan Mikes-allúzió meglehetősen ritka a 19. századi magyar emigrációs irodalomban. Ennek oka az lehet, hogy Mikes alakja ekkor szigorú értelemben véve nem számított az emigráció szimbólumának. Amikor kultusza kialakult, örökségét az anyaországbéli politikai események értelmezésére alkalmazták, a reformkortól az 1848-as sza-

badságharcon át Kossuth 1894-es haláláig. Vörösmarty Mihály, Lévy József és Arany János a haza szabadságának hiányával kapcsolatban veszi témául Mikest; a száműzött lélek rajzának visszatérő eleme a rodostói író odaadása és elkötelezettsége, mely jelképként szintén ezeket a politikai állapotokat tükrözte. A hűség emblematikus alakjaként Mikes neve Rákócziéra utalt, annak lett retorikai helyettesítője, azaz egy olyan figuráé, aki a nemzet szabadságigényét képviselte. Még Lévy költeményében is, amely a legközelebb jut az emigráns tudat érzékeltetéséhez, Mikes Zágon utáni vágyódása végső soron az ideális haza, a szabadság utáni elvont vágyakozást fejezi ki. Mikes 19. századi kultuszában a *kívülről* kérdése pusztán földrajzi értelemben jelentkezett, a közösségi tudatban semmiféle törést nem érzékelhetünk. Mikes száműzöttsége, azaz a perspektíva kihelyeződése nem vált *külsővé*, hanem belső maradt, interiorizálódott a nemzeti önképben.

Az, hogy Mikes egyfajta száműzött tudat reprezentánsává lett, igen kései fejlemény. Jellemző, hogy az 1919-es emigráció tagjai számára Mikesnek semmilyen szimbolikus értéke nem volt, hiszen vélhetően olyan romantikus nemzeti ikont láttak benne, akilhez törekvések aligha kötődhettek. Mikes alakja lényegében csak az 1940-es, 50-es évek irodalmi és politikai emigrációs hullámaival vált az emigráns önértelmezés referenciapontjává. A következőkben azt mutatom be, milyen folytonosságok, illetőleg szakadások figyelhetők meg a száműzetésnek és Mikes alakjának az értelmezésében az egyes emigrációs hullámokban – 1944–45, 1947–48, 1956 – érintett írók műveiben. A Mikeshez fűződő viszony eltéréseibe nemzedéki különbségek, illetve az esztétikai és politikai eszmények változásai is belejátszottak.

A *Pesti Hírlapban* 1942 szeptemberében megjelent, *Csillag* című cikkében Márai Sándor Mikes szülőhelyére tett utazását írja le. A szöveget a haza, a magány, a száműzetés, az igazság és a legenda képei szervezik, mintegy átmenetet alkotva a 19. század romantikus mítoszától annak modern szétbontása felé. Az emlékhelyek, Mikes állítólagos szülőháza, a tölgy, amelyet a legenda szerint apja ültetett volna, Márai számára alig bír jelentőséggel, mégis sorra fölidézi és a nemzeti közösségtudat metafizikai keretében rendez el a Lévy verse óta kötelező toposzokat (a *Zágon* névnek a *baza* szót visszhangozó szimbolikus erejéről; a falu fölötti, meghatározatlan, titkos, kollektív értelmet rejtő *csillagról*). Ami azonban igazán fontos Márainak, s amit Mikes minden magyar írónak szánt „ajándékának” tekint, az nem más, mint a magyar irodalmi nyelv. Az teszi otthonossá az otlétet, hogy Zágonban egy „halott író társ vendége”, akihez bensőséges kapcsolat fűzi: „*S a sorsa, ez a magányos írói sors, melynek a honvágy volt az egyetlen Múzsája, mennyire ismerős! A magyar író mindig egyfajta számkivetésben él: néha itthon, néha Rodostóban.*” (Márai, 1994, 224.)

Márai itt saját, 1920-as évekbeli emigráns tapasztalataira is utalhatott, de valójában ennél jóval többet mond. A számkivetés képzetét kiterjeszti az írói mesterség egészére, s ezzel eltávolítja attól az ideológiái kerettől, amelyre a szöveg gondolatmenete támaszkodik. Ezt a személyes bensőségességet és a számkivettség ezzel járó újraértelmezését azonban újra „túlragyogja” az utolsó bekezdésben felbukkanó „csillag”, Lévy csillagának a fénye, amely ismét valamiféle közösségi jelentéshez vezető utat ígér megvilágítani. Ez az ellentmondás, a szakadás és a folytonosság, a bensőségesség és a kollektivitás, az otthonlét és a számkivettség ellentétei áthatják a szöveg

egészt: a közhelyes Mikes-toposzok révén fölmutatott mitikus nemzeti egység egyfelől, a magyar író eredendő számkivettségének szubjektív érzete másfelől.

Ezt a cikkét Márai életének két, emigrációban töltött időszaka között írta. Az 1920-as éveket Németországban és Franciaországban töltötte, 1948 után Olaszországban és az Egyesült Államokban élt. Az előbbi időszakot az európai identitás és a nemzeti örökség szintézisének keresése jellemezte, s a német íróvá válás dilemmája foglalkoztatta Márait. Második emigrációját viszont már az a meggyőződés hatja át, hogy a száműzetés elsősorban nyelvi elidegenedés, amely az anyanyelv, azaz a személyes identitás elkerülhetetlen elvesztésével fenyeget. Az a kép, amelyben Mikes a magyar író szükségszerű számkivettségének a szimbóluma, ebben a perspektívaváltásban jelez átmenetet.

Azok a történelmi körülmények, amelyek lehetővé tették a Márai-cikk megszületését, ti. Észak-Erdély visszacsatolása, ellentétükre változván adták a kontextusát Wass Albert Mikes-költeményének. A második világháború végén Wass Németországba menekült, majd az Egyesült Államokban telepedett le. Emigrációja korai szakaszában, 1948-ban írt, *Levél* című versének címezettje egy apa. A szöveg elősorolja és újra megerősíti Lévy minden elkoppatott toposzát, a „tenger mormolását”, a Zágon felé mutató csillagot, s a beszélő, aki „egy új Rodostó álmait” mondja a sajátjának, nyíltan Mikes Kelemen nevezi meg „bús elődjeként”. Az első versszakot idézem:

*Tollamat az éjszakába mártom,
úgy írom ezt a levelet, apám.
Egy új Rodostó álmait virrasztom
idegen télben, idegen tanyán.
És hallgatom a tenger mormolását,
mint bús elődöm, Mikes Kelemen.*

*De százszorta setétebbek az éjjek
ezen az embertelen tengeren.
Szemem romok-szágatta horizonton
változó csillagok után kutat.
De nem változnak még az égi képek
s minden csillag Zágon felé mutat.
És minden csillag egy-egy emlék bennem.*

(Wass, 1998, 94.

Kiemelések tőlem – H. S.)

Wass szövege aligha jelentékeny költemény, de ami a hangját sajátossá teszi, az a Mikestől egyébként nagyon távoli *harag*, amely itt olysalakire irányul, aki addig sohasem jelent meg a Mikes-kultuszban. A harag arra, a költemény beállítása szerint zsákmányra éhes, nemzeti hovartartozásában könnyen azonosítható idegenre irányul, aki beköltözik az otthonba, amit a száműzött maga mögött hagy, elbitorolva tulajdonát. Így van ez akkor is, ha, mint a vers későbbi részében olvasható, mind a természet, mind a kultúra, a fák és a házak, ellenállnak a behatolásnak, amíg majd a végső történelmi igazságszolgáltatás helyre nem állítja az őseredeti állapotot. Az otthon lévő hazája elhagyására kényszerítő idegen figurájának felléptetésével Wass költeménye a nemzeti ideológiák keretében értelmezi újra Mikest. Ezt tarthatjuk súlyos félreértésnek, hiszen Mikes szövegeiből vagy kora észjárásából aligha levezethető etnikai ideológia, de ez a kortévesztő átértelmezés jellemző a vers születésének idejére, illetve a 20. századi politikai ideológiák történetére.

A második világháború végét és a kommunista hatalomátvételt követő emigráns hullámok nagyon sokszínűek voltak mind az irodalmi vagy a politikai preferenciák tekintetében, mind pedig arra nézve, hogy ki milyen életkorban hagyta el hazáját. Közös volt azonban bennük, hogy képesek voltak kialakítani hatékony, erős és tartós szerveződések.

Az egyik legjelentékenyebb, ma is működő egyesületet, a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1951-ben alapították protestáns diákok. Olyan fiatalok, akik egyszerre lakták be és újították meg azt az emigráns szerephagyományt, amelyet Mikes emblematizált. Elutasították, hogy olyasféle zárványban éljenek, mint a Rákóczi körüli rodostói fejedelmi udvar, s miközben őrizték kulturális hagyományait, ahhoz is ragaszkodtak, hogy a holland, tágabban a nyugati világ részévé váljanak. Túllépve a beolvasás és az otthoni perspektívákhoz való nosztalgikus ragaszkodás dilemmáján, pragmatikus, kettős identitást alakítottak ki. A Mikes Kör, noha mindennapi működése helyi jellegű maradt, számos emigráns magyar értelmiségit, író, művészt vonzott. Az évente megrendezett Tanulmányi Napok az emigráció legmagasabb színvonalú tudományos fórumává lettek.

Jóllehet korábbi generáció tagja volt, ez a Mikes Kör szoros kapcsolatot tartott fenn Cs. Szabó Lászlóval, a Magyarországot 1948-ban elhagyó és Angliában letelepedő esszéistával, a magyar emigráció egyik szószólójával. Kritikai tekintélyként Cs. Szabó afféle apafiguraként szolgált a Mikes Kör jó néhány tagja számára. 1966-ban írott, *A félhold jegyében* című esszéjében Cs. Szabó elveti a 19. századból örökölt, a tenger partján búsuló Mikest ábrázoló „olajnyomatot”. A két háború közötti nyugatos értelmezési hagyományt követve nyomatékosítja Mikes állítólagos politikai közömbösségét, mint amely megmentette őt a benső összeomlástól. Ezzel Cs. Szabó talán a maga távolságtartását kívánta jelezni saját korának emigráns politikai mozgalmaitól, de még ha vallott célja az volt is, hogy leválassza Mikes örökségét a politikai jelentésekről, értelmezésének megvolt a maga politikai kontextusa. Az 1960-as évektől éles viták folytak

a magyar emigrációban arról, hogy kezdeményezzenek-e párbeszédet a hazai hivatalossággal. Egy évvel Mikes-esszéjének megjelenése után Cs. Szabó visszautasította a részvételt a Mikes Kör éves konferenciáján, mivel ott az anyaországból érkezett értelmiségiek is megjelentek, de nem azok, akiket meg szerettek volna hívni, hanem akik kiutazását a Párt engedélyezte. Különösen az irodalomtörténész Szabolcsi Miklós jelenléte találkozott Cs. Szabó ellenérzésével. Amikor elutasította az egyenlőtlen feltételeken alapuló „áldialógust”, Cs. Szabó voltaképp maga is olyan politikai illúziókat kergetett, mint amelyeket Mikesről írván olyan szellemesen félresöpört.

Cs. Szabó Mikes-esszéje sok tekintetben önarckép. Megjegyzését, miszerint Mikes „több féjjel kimagaslik az egykorú magyar provincializmusból” (Cs. Szabó, 1982, 280.), arra is érthette, hogy az emigráció az ő számára is szélesebb kulturális horizontot biztosított. Amikor hangsúlyozta, hogy nem kell sajnálnunk Mikest, mivel az írás boldoggá tette, akkor ezzel arról is véleményt mondott, hogy a szocialista Magyarországon az emigráció irodalmát pusztán a nosztalgikus és fájdalmas emlékezés hangjának megszólaltatójaként képzelték el. Másfelől amikor Cs. Szabó azt sürgette, hogy a *Törökországi levelek egésze* jelenjék meg fordításban valamelyik nagy nyugati nyelven, akkor arra az irodalmi emigrációban az 1960-as, '70-es évekre teret nyert kulturális-ideológiai programra is utalt, amely a *kétirányú közvetítés* munkáját tűzte ki célul az anyaország és a nyugati világ között.

Ennek a programnak az egyik fiatalabb képviselője volt a Cs. Szabóhoz, Wasshoz és Jósikához hasonlóan erdélyi származású irodalomtörténész és költő, Kibédi Varga Áron. Kibédi Varga tizenöt évesen, 1945-ben hagyta el Magyarországot, s lett később Amszter-

damban a francia nyelv és irodalomtörténet professzora. Társalapítója volt a Mikes Körnek, és rendezvényeik, kiadványaik egyik állandó résztvevője lett. *Mikes mítoszai* című esszéje, eredetileg a Mikes Kör alapításának 20. évfordulóján, 1971-ben elhangzott előadás, a következő kijelentéssel indul: „*Mikes Kelemen nevét a magyar világtól távol élő magyarok a múltban is, ma is gyakran emlegetik. Mikes jelkép, jobb, pontosabb jelkép a hazájától elszakadt magyarságnak, mint akár Rákóczi vagy Kossuth; de féltő, hogy ez a jelképszerűség többnyire még ma is a romantikus mítoszból táplálkozik.*” (Kibédi Varga, 1976, 31.)

Ebben a mondatban nem az érdemel figyelmet, hogy a romantikus gyökerű Mikes-kultusz bírálatát vetíti előre, hanem az, hogy Kibédi Varga kijelenti, Mikes az emigráció és az emigránsok szimbóluma. Ez éles különbség a korábbi, Mikeset valamely egységes nemzeti önreprezentációba integráló megközelítésekhez képest. Amikor Kibédi Varga szövege a későbbiekben elveti a lévayzmusokat és a politikai illúziókat, Cs. Szabó gondolatmenetét követi, de amikor nyomatékosítja, hogy Mikes *külföldön* vált magyar íróvá, akkor már egy tőle eltérő perspektívából beszél. Mégpedig saját nemzedékének és azoknak a fiatal 56-osoknak a nézőpontjából, akik az 1960-as években jelentkeztek a maguk irodalmi ambícióival, és külföldön váltak magyar íróvá. Szemben Máraival, Wassal, Cs. Szabóval, akik emigrálásuk előtt is jelentékeny irodalmi pályát futottak be, Kibédi Varga itt mintha saját nemzedékét tartaná Mikes valódi örökösének. Ezt a sugallatot erősíti annak említése, hogy Mikes annak ellenére is tiszta és ízes magyarsággal írt, hogy idegen nyelvi közegben vált íróvá és évtizedeket töltött száműzetésben. Ennek a megjegyzésnek a kontextusa az azt illető vitákban kereshető,

hogy vajon az emigráció szükségképpen a nyelvérzék és az alkotóerő hanyatlásához vezet-e, amely félelmet az emigráció idősebb tagjai gyakran megfogalmaztak, a legemlékezetesebb formában Márai 1951-es költeménye, a *Halotti beszéd*.

Abban a tekintetben is nézőpontváltás figyelhető meg, hogy Kibédi Varga szerint *milyen* íróvá vált Mikes a száműzetésben. Cs. Szabó a maga kortársaival szembeállítva értékelte föl Mikest. Kibédi Varga jócskán túllép ezen az összehasonlításon, amikor Mikes igazi közegét a 20. századi irodalmi modernizmusban mutatja föl. Mint kifejti, a *Törökországi levelek* nem pusztán regényként olvassandó, hanem olyasféle önreflexív irodalomként, amely Marcel Proust és Jorge Luis Borges módjára *fikcióval helyettesíti az életet*. És hogy megmutassa, miként lesz ebben a helyettesítésben a fikció győzedelmessé, Kibédi Varga idézi a 75. levelet, melyben Mikes arról ír, hogy leveleit el kellene égetnie, hiszen (nem létező) nényének válaszlevelei annyival kiválóbbak. Kibédi Varga számára a valónak és a képzeltnak ez a kifordítása adja Mikes igazi jelentőségét.

Ugyanez az irodalmi modernség foglalkoztatta az avantgárd költőt, Nagy Pált, azon fiatal 56-osok egyikét, akik külföldön igyekeztek magyar íróvá válni. Nagy Pál Mikesnek ajánlott költeménye a Mikes Kör alapításának 25. évfordulójára, 1976-ban kiadott kötetben jelent meg (Nagy, 1976). Sajátos tipográfiai gesztussal Nagy verse palimpszesztusként tette *láthatóvá* két emigráns irodalmi hagyomány, Mikes 18. századi prózájának és a maga avantgárd poétikájának egymásba fonódását. A sorok szoros közelségben íródnak, szinte eltakarják egymást, mintha két vagy több hang beszélne és rezonálna egymásra. A töredékes, de fölismerhető Mikes-idézetek

között szembeűnik Kassák Lajos neve, aki az 1920-as években maga is emigránsként élt Bécsben. A „*mint kassák lajos a kalapját magányát úgy viseli*” sor Mikes obligát magányosságát fogalmazza újra egy meglepő irodalomtörténeti referencia révén. Újabb önreflexív gesztus, amikor Nagy idézi a legemblematikusabb 19. századi Mikes-vers legismertebb sorát, „*egyedül hallgatom tenger mormolását*”, s zárójelben hozzátesz egy ironikus megjegyzést: „*ezt értsd szó szerint!*”. Az elkoptatott képet a maga szó szerinti jelentésében való olvasásra felszólítva arra buzdítja az olvasót, hogy szabaduljon meg a romantikus sémáktól, és olvassa Mikes örökségét az öröklött szimbolikus jelentések ellenében. Hasonlóképp, amikor az évek, napok, órák számát méricskéli, amiket Mikes Rodostóban töltött („*több mint negyven évig több mint tizennégyezer napot több mint háromszázötvenezer órát*”), a mennyiségi jellemzés banális adatsorrá fordítja a mítoszt. Mindazonáltal, amikor megvalni igyekszik a mítosztól, Nagy maga is új mítoszt kreál: az *avantgárd* Mikesét.

Befejezésül Horváth Elemér, a fiatal 56-os költők egyik legkiválóbbikának három költeményét idézem. Az első 1984-ben jelent meg a *Kortársban* (Horváth, 1984). Ebben az esetben a megjelenés helyének különleges jelentősége van, hiszen az 1980-as évek közepéig az emigráns írók nem jelenhettek meg hazai folyóiratokban. A *Kegyelmi kérvény Mária Teréziához* című szöveg Horváth egyik első költeménye lehetett, amely idehaza napvilágot látott. Innen nézve a vers mintha könnyen megfejthető jelképpel élne:

*Az ifjú dolgát kérem Át-nem-gondolt
hatalmi érdek fogalmazta a
legelső jelszavát pro patria
et libertate ahogy az utolsót*

*és ugyanazt úgy szeretem Rodostót
Életében először igaza
most van amikor be kell vallania
a tényeket ami csak történt sors volt*

*Folyamodván tehat idegen porból
őfelsége türelmes udvara
engedné-e hogy juthasson haza*

*a hátralévő esztendőkre? Gondot
azontúl lelkére fordítana
Bizalommal hogy lesz foganata*

Mikes Kelemen

Szerepjátékról van szó, a szöveg Mikes aláírásával autorizálja magát, Mikes állítólagos kegyelmi kérvényére utalva, amely könnyen lehet, hogy maga is mítosz csupán. Ezzel a vers saját megjelenési helyének, a magyarországi publikálás lehetőségének ellentmondásosságát emeli ki, vagyis azt, hogy szerzője írása révén tért haza. Ami viszont azt sugallja, hogy ha a hazatérés kegyelmi kérvény formájában lehetséges, akkor voltaképp soha nem lehet teljes: mindig csak be nem teljesülő törekvés maradhat.

Évtizedekkel később, amikor az emigráció már véget ért és Horváth hazájában is elismert költőnek számított, két új versében is visszatért Mikeshez. Mindkettő 2004-ben jelent meg, és kölcsönösen értelmezni látszanak egymást. Az egyik, a *lárpúrlár* című, szarkasztikus gúnyolódásként hat (Horváth, 2004/a):

*kérdés mi a fenének írt mikes?
s kérdés mi a fenének magyarul?
kérdés továbbá hogy a levelek
csak mellékesen irodalmiak
(ez az ember nem is fontoskodik)*

*címzettjük nő és kitalált alak
akitől választ nem is várt soha
terápia volt-e a viszonyuk?
afféle fiktív maszturbáció?
a narciszista végső várfoka?
montaigne legalább tudta mit csinál
miért kinek és minnek ő csak írt
pillanatnyilag s átmenetileg
egy török kisvárosban senkinek*

Szembetűnő, hogy ezek a gúnyos kérdések a másik, *Házi feladat* című versben borús hangulatú állításokként térnek vissza, iróniává emelve az előző szarkazmusát (Horváth, 2004/b):

*úgy írni mint mikes
szépen semmiért senkinek
száműzetésbe születni
s ugyanott halni meg*

A cím pedagógiai jelentése, vagyis a feladat, amellyel a tanulóknak hazatérve kell megbirkózniuk, a költeményben kiterjesztődik az élet egészére. Ebben a kiterjesztésben a szám-

űzetés képzete alapvetően ártértelemeződik: innen nézve nem emigrációba *megyünk*, hanem emigrációba *születünk*.

Az emigrációba születés képzete megjelent a Wimbledonban élő Határ Győző egy 1976-os előadásában is, amely a következő kijelentéssel kezdődött: „1914. november 13-án, emigrációban születtem. (...) 1956 végén elhagytam Magyarországot és hazajöttem. Azóta itt-hon élek. Itthon Angliában.” (Határ, 1991, 370.) Annak gondolata, hogy a haza nem más, mint száműzetés, fölsejlik Márai idézett cikkében is, a magyar íróknak tartva fönn ezt az eredendő otthontalanságot. De míg Határ fölcseréli az otthon-létet és az emigrációt, Márai azt sejteti, hogy a külföld sem rejt otthonosságot. Mindkettejüktől eltérően Horváth költeménye magát az oppozíció szerkezetét bontja föl, azt sugallván, hogy az emigráció nem csak akkor van jelen, amikor valaki íróvá lesz. Hogy az ember talán sohasem lehet más, mint számkivetett idegen.

Kulcsszavak: *Mikes Kelemen, száműzetés, emigráció, nemzeti tudat, irodalom*

IRODALOM

- Bene Sándor (2007): Eljutni Zágónba. *Holmi*. 551–570.
Határ Győző (1991): Istenhozzád, emigráció! [1976] In: Pomogáts Béla (szerk.): *Párbeszéd Magyarországgal. Nyugat-Európai és tengerentúli magyar tanulmányírók*. Szépirodalmi, Budapest, 370–387.
Horváth Elemér (1984): Kegyelmi kérvény Mária Teréziához. *Kortárs*. 7, 1061.
Horváth Elemér (2004/a): lárpúrlár. *Forrás*. 10, 15.
Horváth Elemér (2004/b): Házi feladat. *Holmi*. 925.
Jósika Miklós (1988): Jósika Miklós Fejérváry Miklós-nak, Brüsszel 1862. június 1. In: Kokas Károly – Szabó Mihály (szerk.): „*Idegen, de szabad hazában*”. Szépirodalmi, Budapest
Kibédi Varga Áron (1976): Mikes mítoszai. In: Tóth Miklós (szerk.): *Az embernek próbája: Emlékkönyv*

- ... a Hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának huszonötödik évfordulójára. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, Amsterdam, 31–35.
Márai Sándor (1994): Csillag [1942]. In: Márai Sándor: *Vasárnapi krónika*. Gondolat, Budapest, 221–224.
Nagy Pál (1976): Zágoni Mikes Kelemennek [1976. jan. 12.]. In: Tóth Miklós (szerk.): *Az embernek próbája: Emlékkönyv ... a Hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának huszonötödik évfordulójára*. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, Amsterdam, 30.
Cs. Szabó László (1982): A félhold jegyében: Zrínyi Miklós, a költő és Mikes Kelemen [1967]. In: Cs. Szabó László: *Alkalom. Esszék irodalomról, művészetéről*. Gondolat, Budapest, 242–80.
Wass Albert (1998): Levél [1948]. In: Wass Albert: *A bujdosó imája: Összegyűjtött versek*. Püski, Bp., 94–98.